

ESSAY

Van Bijbel tot Hollywood

De culturele betekenis van de apocalyps in het Westen

Stef Aupers

'It's the end of the world as we know it (and I feel fine)' (R.E.M., 1987)

Op 21 december 2012 zou de wereld vergaan. De 'Mayakalender', gebaseerd op een cyclische tijdberekening van 26.000 jaar, zou volgens onheilsprofeten en spirituele zieners precies die dag aflopen en het einde der tijden beginnen. Deze voorspelling werd wereldwijd breed uitgemeten in de media: vrijwel elke tv-zender besteedde er aandacht aan; Poetin stelde het Russische volk gerust in een korte toespraak terwijl ook NASA de geruchten over kosmologische rampen ontkrachtte.

Het geval van de Mayaprofetiën staat niet op zichzelf. Het is exemplarisch voor een toenemende fascinatie voor de eindtijd in westerse samenlevingen. Talloze christelijke en esoterische scenario's over het einde der tijden zijn razend populair op het internet en zijn uitgewerkt in boeken, films, games en documentaires. Hollywood-rampenfilms gingen in de jaren zeventig nog hoofdzakelijk over neerstortende vliegtuigen (*Airport*, 1970), zinkende schepen (*The Poseidon Adventure*, 1972) of brandende flatgebouwen (*The Towering Inferno*, 1974). Sinds het eind van de jaren negentig nemen wij echter met niets minder genoegen dan een totale verwoesting van de wereld. Consumenten van films als *End of Days* (1999), *Armageddon* (1998), *Independence Day* (1996), *The Day after Tomorrow* (2004), *I Am Legend* (2007) en, jawel, *2012* (2009) van Roland Emmerich laven zich aan knap gevisualiseerde en breed uitgemeten natuurrampen, tsunami's, komeetinslagen of vulkanische erupties die de aarde vernietigen. Vooral archetypische symbolen van de moderne beschaving en iconen van technisch vernuft moeten het ontgelden – het Vrijheidsbeeld in New York, het Christusbeeld in Rio de Janeiro en reusachtige wolkenkrabbers. Ook na 21 december 2012 doet de apocalyps het nog uitstekend in Hollywood. In 2013 verschenen 'blockbusters' als *World War Z*, *After Earth*, *The World Ends* en *This is the End* terwijl wij in 2014 kunnen uitkijken naar *Noah* – een film van Darren Aronofsky over het Bijbelse verhaal van de zondvloed. Hoe is deze fascinatie voor de totale vernietiging van onze (moderne) wereld cultuursociologisch te begrijpen? Kijken we naar de cultuurgeschiedenis van apocalyptische verhalen in het Westen dan is de blauwdruk natuurlijk te vinden in de joods-christelijke traditie – te beginnen bij *De Openbaring* van Johannes. In dit slothoofdstuk van het Nieuwe Testament wordt de terugkeer van Jezus en het hemelse koninkrijk ingeluid door de laatste stuiptrekkingen van de Antichrist – aardbevingen, vallende sterren, een maan 'als bloed', plagen van sprinkhanen en

schorpioenen, veelkoppige monsters, de mysterieuze vier ruiters, klaroengeschal en afgrijselijk 'geween en tandengeknars'. Talloze millennialistische bewegingen en christelijke eindtijdpropheten zijn geïnspireerd door *De Openbaring*, waarin een centrale interpretatie bestaat dat de zes dagen dat God de aarde schiep staan voor zesduizend jaar aardse existentie. Daarna begint de 'Sabbat van de aarde' – het duizendjarige koninkrijk van God – voor ten minste 144.000 uitverkorenen. Deze interpretatie leidt tot talloze berekeningen en voorspellingen: zo ontstonden de Zevende-dags Adventisten die, aangevoerd door de Amerikaan William Miller, 1844 als einddatum namen en zijn er natuurlijk de Jehovah's getuigen die respectievelijk 1874, 1878, 1881, 1914, 1925 en 1975 noemden (bijv. Jansma et al. 1999). In de studie *When Prophecy Fails* (1957) lieten Leon Festinger en zijn collega's overtuigend zien dat het niet uitkomen van dergelijke voorspellingen niet per se leidt tot religieuze afvalligheid. Integendeel, de ervaren 'cognitieve dissonantie' resulteert dikwijls in het uitstellen van de eindtijd en een verdieping van het geloof. Na het falen van alle voorspellingen hebben de Jehovah's getuigen inmiddels dan ook een verbod uitgevaardigd op de concretisering van de eindtijd. Sinds de jaren zeventig van de vorige eeuw roeren zich in de westerse samenleving nog verschillende christelijke sekten, maar zien wij ook de opmars van esoterische New Age-groeperingen en UFO-cults. De postchristelijke scenario's over de oorzaken van de eindtijd zijn talloos en gevarieerd: van natuurverschijnselen, buitenaardse wezens en zombies tot dodelijke epidemieën verspreid door de overheid. Populair zijn nu ook apocalyptische complottheorieën over een elite van Illuminati, vrijmetselaars of 'Bilderbergers', die streeft naar het uitdunnen van de populatie en de formatie van een Nieuwe Wereldorde. De politicoloog Michael Barkun (2006) noemt dit combineren van uiteenlopende esoterische en apocalyptische verhalen 'improvisational millennialism'. Door 'bricolage' – het knutselen met verschillende ingrediënten op het internet – construeert de individuele gelovige een apocalyptisch verhaal op maat.

Vanuit een meer omvattend, cultuursociologisch perspectief is de bevatelijkheid in het Westen voor dergelijke verhalen te begrijpen wanneer we een vergelijking maken met de Aziatische cultuur en religie – het hindoeïsme, boeddhisme en confucianisme – waar apocalyptisch denken veel minder voorkomt (Kranenborg 1999). Drie ideaaltypische culturele verschillen zijn hier vooral relevant. In de eerste plaats is het wereld- en tijdsbeeld in het Oosten van oudsher *cyclisch* en in het moderne Westen *lineair*: de Aziatische wereldbeschouwing is sterk gebaseerd op het verloop van de seizoenen en de omgang van zon en maan; alles komt op, verschijnt en vergaat weer. Dit cyclische denken is ook terug te vinden in de traditionele Indische aanname van reïncarnatie: het hindoeïstische eeuwige 'rad van geboorte en wedergeboorte' kent geen aanwijsbare richting of inherent doel; de wereld verandert voortdurend maar er is principieel geen vooruitgang of achteruitgang. Dat is anders bij de monotheïstische godsdiensten – het jodendom, het christendom en de islam – waar Jahweh, God en Allah een plan hebben met de mensheid dat zich zal ontfouwen in de toekomst. Het is veelzeggend dat ook in de meeste westerse interpretaties van de reïncarnatieleer het lineaire idee weerklinkt dat reïncarnatie feitelijk een spiritueel leerproces is dat ons, met elke nieuwe geboorte, een stap dichterbij de ultieme verlichting brengt (Hanegraaff

1996). Helena Petrowna Blavatsky, die de theosofische vereniging oprichtte in 1875 en verschillende hindoeïstische concepten importeerde naar het Westen, speelde daarin een prominente rol. En zo lijkt ook de Mayaprofetie, van oorsprong gebaseerd op een cyclische tijdsberekening van 26.000 jaar, door westerse esoterische goeroes als José Arguelles en Terence McKenna steeds meer te zijn omgebogen naar een apocalyptisch verhaal gebaseerd op westers lineair denken.

Dat brengt ons bij een tweede verschil, namelijk dat in het Oosten de vormen van religie vooral *monistisch* zijn en in het Westen vooral *dualistisch*. Het monistische godsbeeld gaat ervan uit dat God of het heilige niet gescheiden is van de wereld; God is in essentie overal aan te treffen – in de oceaan, de bomen, de bergen, de wolken en zelfs in de subjectieve binnenwereld van de mens. Verlossing ligt daarmee niet in handen van een transcendente God die de wereld overstijgt, maar is principieel overal en altijd te vinden in het ‘hier en nu’. Het paradijs is er al – je moet het alleen ont-dekken. In het Westen daarentegen, zijn God en de mens altijd radicaal van elkaar gescheiden. Met name in het calvinisme, waar de in de zestiende eeuw ontwikkelde ‘predestinatieleer’ stelt dat alleen God weet wie tot de uitverkorenen behoort, is de kloof tussen mens en God gemaximaliseerd omdat elke vorm van bemiddeling – via de priester, het beeld of ritueel – verdacht is. Een afstandelijke en principieel onkenbare God bepaalt dan ook wat er gebeurt, wanneer en hoe. De individuele gelovige kan hierdoor slechts nog koersen op een actieve interpretatie van de Bijbel. Het is daarmee begrijpelijk dat het scenario van de eindtijd vooral een prominente rol speelt in protestantse sekten en minder in rooms-katholieke kringen.

Maar er is ten minste nog een derde verschil waarom eindtijddenken een typisch westers verschijnsel is. Waar het in het boeddhisme en hindoeïsme primair gaat om *persoonlijke* verlossing van het aardse lijden – via een strenge, ascetische leefwijze, ritueel of discipline – daar richt het westerse christendom zich van oudsher op *collectieve* verlossing. De Oudtestamentische god Jahweh onderhield weliswaar een persoonlijke relatie met Mozes, Abraham en Jozef, maar leidde boven alles het joodse volk Israel door de woestijn. In het christendom transformeerde hij van een lokale, tribale oorlogsgod tot een God met universalistische pretenties. De christelijke God verlost of straft dan niet alleen individuen, specifieke volkeren of rassen, maar richt zijn almacht vooral op de gehele mensheid.

De oorsprong van het eindtijddenken is al met al dus diep verankerd in de westers-christelijke cultuur en heeft opmerkelijk diepe sporen nagelaten op onze moderne, seculiere samenleving. Sterker nog: veel van de vroegmoderne wetenschap is geënt op de christelijke millennialistische leer dat de geschiedenis een inherent doel kent en dat er in de toekomst collectieve verlossing ligt. Vooral de in de Verlichting verankerde sociale theorieën en evolutionistische schemata van Auguste Comte (1798-1857) en Karl Marx (1818-1883) getuigen daarvan. Zij onderscheidden verschillende historische stadia die, na een obscure periode van onwetendheid, onderdrukking en (klassen)strijd uitmondten in een verlossing van de mensheid. Bij Comte was dat het ‘positivistische stadium’ waarin wetenschappelijke kennis de mens zou bevrijden en bij Marx het ‘arbeidersparadijs’ dat, na de klassenstrijd tussen bourgeoisie en proletariaat, zou aanbreken.

Maar ook veel hedendaagse specialisten werkzaam op het terrein van ICT, nanotechnologie, robotica of artificiële intelligentie staan in de chiliastische traditie en hebben er een handje van om huidige trends te extrapoleren naar een punt in de toekomst waar de wereld ‘as we know it’ zal ophouden te bestaan. Een goed voorbeeld is de uitvinder, ICT-specialist en futurist Ray Kurzweil. Hij beweert in zijn invloedrijke boek *The Singularity is Near: When Humans Transcend Biology* (2005) dat de exponentiële groei van technologie – waaronder de tweejaarlijkse verdubbeling van computercapaciteiten (‘Moore’s Law’) en ontwikkelingen op het terrein van nanotechnologie en artificiële intelligentie – in de nabije toekomst resulteert in een samenleving waarin machines plotseling bewustzijn krijgen, mensen cyborgs worden of zelfs de inhoud van hun bewustzijn kunnen uploaden op het internet. Daar, zo speculeert hij, kunnen zij als lichaamloze entiteiten eeuwig leven. Dit veelvoorkomende scenario over een posthumane samenleving – dat resonanceert met apocalyptische sciencefictionfilms als *Strange Days* (1995), *The Matrix* (1999) of *ExistenZ* (1999) – staat duidelijk in de voetsporen van de chiliastische traditie. Het biedt, letterlijk, een technologisch equivalent van Bijbelse thema’s als wederopstanding, onsterfelijkheid en een ‘nieuw Jeruzalem’ op aarde. Dergelijke scenario’s wijzen op een secularisering van de apocalyps. In wat Ulrich Beck (1992) een ‘risicosamenleving’ noemt domineren de onvoorziene en potentieel catastrofale neveneffecten van menselijk handelen: de opstand der machines, per ongeluk ontsloten zwarte gaten in deeltjesversnellers, epidemieën, tsunami’s of kernrampen – het zijn allemaal apocalyptische scenario’s waarin niet God maar de goddeloze mens zelf de eindtijd teweeg zal brengen. Maar secularisering, verwetenschappelijking, of liever, de ‘onttovering van de wereld’, kleurt niet alleen de inhoud van de eindtijdsscenario’s maar verklaart ook waarom zoveel mensen erdoor gefascineerd zijn. De voortschrijdende moderne wetenschap, stelde Max Weber ongeveer een eeuw geleden, kan de wereld beschrijven zoals die ‘is’ maar kan en mag niets zeggen over de morele betekenis en het doel van de wereld. Sterker nog: zij toont niet zelden aan dat de wereld principieel betekenisloos is – denk bijvoorbeeld aan de willekeur van processen van evolutie waar volgens biologen geen hoger, dieper of sturend plan aan ten grondslag ligt. Het bestaan van de mens is vanuit dat gezichtspunt slechts een betekenisloos toeval. In zo’n ‘onttoverde’ wereld is ‘zin’ niet langer een gegeven maar een schaars goed en zijn betekenisvolle, pseudoreligieuze verhalen over een eindtijd interessanter dan ooit. Al is het maar om tijdelijk mee te spelen: Hadden die oude Maya’s inzichten die wij niet hebben? Kent de wereld dan toch een inherent doel dat besloten ligt in de geschiedenis? Het is voer voor een groeiende groep ongebonden ‘spirituelen’, ‘ietsisten’ en (wellicht) ‘agnosten’. Daar komt bij dat burgers in het Westen meer dan ooit geconfronteerd worden met sociale systemen die zij niet langer kunnen beheersen of begrijpen. Onzichtbare geldstromen stormen als wilde natuurkrachten over de aarde en lijken – in handen van bankiers, monetaire fondsen en politici – volledig ongrijpbaar. De eurocrisis grijpt om zich heen en economen en politici komen dagelijks met ‘fundamentele oplossingen’ die de dag daarna al passé zijn; politiek is in de ogen van veel burgers een Europees of mondiaal machtsspel geworden waarbij nationale politici slechts marionetten blijken; de ‘grote graaiers’ van kapitalistische multinationals blijven – crisis of geen cri-

sis – hun zakken ongebreideld vullen met bonussen. Systemen woekeren – de wereld draait door. Onze postmoderne cultuur, schreef de Franse filosoof Jean Baudrillard, die als altijd goed is voor een apocalyptische oneliner, ‘is als een lijk waarvan de haren en de nagels nog doorgroeien’ (1994: 116).

Wat te doen? Gedreven door cultureel onbehagen sluiten burgers zich aan bij populistische partijen, bij antiglobalisten of de Occupybeweging. Of zij mediteren, onthaasten en plaatsen zichzelf daarmee subjectief buiten de tijd. *Stil de tijd: Pleidooi voor een langzame toekomst*, de titel van het populaire boek van filosofe Joke Hermsen (2010), is een culturele imperatief geworden. Hele volksstammen doen aan yoga, reiki of mindfulness om het moderne ‘regime van de tijd’ af te werpen, de tijd te vertragen of, liever, de tijd te doden. Maar wij kunnen natuurlijk ook heimelijk dromen over het einde der tijden – de apocalyps vertraagt de tijd niet maar rekent er definitief mee af. Eindtijddenken is de ultieme vorm van onthaasting. In het diepst van onze gedachten zijn wij misschien niet bang voor de apocalyps, wij verlangen ernaar. Zijn dergelijke fantasieën dan uitsluitend destructief – symptomatisch voor een oeverloos cynisme? Integendeel: vaak ligt er een utopisch ideaal aan ten grondslag. Het is geen toeval dat er in apocalyptische films als *The Day After Tomorrow* of *2012* altijd een selecte groep uitverkorenen overblijft die het bestaan van de grond af aan opnieuw moet opbouwen. Zij hebben hun les geleerd: de samenleving moet kleinschaliger, meer gebaseerd op het ritme van de natuur, en de mens moet bescheidener. Het discours over het einde der tijden gaat dan niet over het einde der tijden; het is een reinigingsritueel – het is geworteld in een diep verlangen naar een nieuwe beschaving voorbij de moderniteit.

Literatuur

- Barkun, M. (2006) *A Culture of Conspiracy: Apocalyptic Visions in Contemporary America*. Berkeley: University of California Press.
- Baudrillard, J. (1994) *The Illusion of the End*. Cambridge: Polity Press.
- Beck, U. (1992) *Risk Society: Towards a New Modernity*. London: Sage.
- Festinger, L., H.W. Riecken en S. Schachter (1956) *When Prophecy Fails: A Social and Psychological Study of a Modern Group that Predicted the Destruction of the World*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Hanegraaff, W.J. (1996) *New Age Religion and Western Culture: Esotericism in the Mirror of Secular Thought*. Leiden: Brill.
- Hermsen, J. (2010) *Stil de tijd: Pleidooi voor een langzame toekomst*. Utrecht: Arbeiderspers.
- Jansma, L.G., D. Hak en E.G. Hoekstra (1999) Jehova’s Getuigen en hun eindtijdverwachting. In: L.G. Jansma en D. Hak (red.) *Maar nog is het einde niet: Chiliastische stromingen en bewegingen bij het aanbreken van een millennium*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 139-148.
- Kranenborg, R. (1999) Eindtijddenken binnen het Hindoeïsme. In: L.G. Jansma en D. Hak (red.) *Maar nog is het einde niet: Chiliastische stromingen en bewegingen bij het aanbreken van een millennium*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 89-100.
- Kurzweil, R. (2005) *The Singularity is Near: When Humans Transcend Biology*. New York: Viking Pinguin.